

Claude Michaud

Úton lenni a 18. században Széchényi Ferenc 1787. évi utazása a Német-római Császárságban és osztrák Németalföldön

Sahin-Tóth Péter emlékére

SZÉCHÉNYI FERENC 1787-ben vállalkozott arra az utazásra, amelynek során Bécsből észak- és nyugat-német területeken, illetve osztrák Németalföldön keresztül eljutott Angliába és Skóciába. Utazása választóvonal életének első és második fele között, világosan elkülönítve egymástól jozefinista hivatalnoki pályáját és gyűjtő-, illetve művelődési intézmény-alapító tevékenységét.¹ A gróf mintegy harminc évvel később fejtette ki körutazásának indítóokait. Ezek között szerepelt meggyengült egészségi állapota, de legfőképpen meghasonlása II. József radikális politikájával, amelynek körülbelül 1784-ig hűséges támogatója volt. Valójában az uralkodóban való mélységes csalódása vezette őt arra, hogy lemondjon a Pécsi kerület élén betöltött királyi biztosi hivataláról, s nem is annyira egészségének, mint inkább szellemi és erkölcsi egyensúlyának helyreállítása érdekében hosszú hónapokra elhagyja Sopron megyei birtokát, Cenket. Előbb Spa vizeihez utazott, majd innen ment tovább Angliába, ami a 18–19. század fordulóján Franciaországnál is keresettebb úticélnak számított.² Vajon voltak a gróf utazásának más, a fentebb említettekénél titkosabb céljai is? Vajon Széchényi szerepet játszott a Habsburg-ház ellen irányuló trónfosztási tervekben, illetve abban, hogy Európát beutazva, Berlin, Gotha és Anglia udvaraiban olyan uralkodót keressen, aki biztosította volna

¹ A Széchényi-család, illetve Széchényi Ferenc életének régebbi monografikus feldolgozásait lásd FRANKÓI, 1902.; BÁRTFAI SZABÓ, 1923. Újabb, rövid életrajzi írás: H. BALÁZS, 2002. 158–162. A nyugat-európai közönség számára angol nyelven Széchényi Ferenc életéről rövid áttekintést ad: H. BALÁZS, 1997. 304–307.

² Széchényi a következőképpen ír erről: „1787 am 23^a d. began ich meine Reise v. Wien über Prag, Dresden, Leipzig, Dessau, Berlin, Braunschweig, Hamburg, Hannover, Cassel, Vetzlar, Coblenz, Cöln, Aachen, Spa, Brüssel, Tirlemont, Brügg, Mons, Dünkirch, Calais, Engelland, Schottland.- Eine tödliche Krankheit, die ich als K. Commissair u. wirkender Obergespan in Fünfkirchen auszustehen hatte, vorzüglich aber die Gesetz u. Constitution wüdrigen Einrichtungen, die der Kayser Joseph 2^a durch mich einführen wollte, bewogen mich alle meine Chargen zu resigniren u. unter dem Vorwand meine Gesundheit zu herzustellen, nach Spa zu gehen.-Meine Güter gab ich in Pacht, u. begleitet v. meiner treuen Gattin, meines Secretairs u. nachmaligen Vorlesers des Fürsten Kaunitz, des H. v. Ribinyi, u. meines Arztes Fluck (eines Schweizer) reisste ich in Gottes nahmen, um mich über das traurige Schicksal meines Vatterlandes zu trösten ab.” Idézi: CSÁKY, 1981. 219. Az itt említett három személyen kívül a gróft feltehetően még négy szolgáló kísérhette, mert amikor Dover és London között négylovas kocsit bérelnek, nyolcfős személyzetet említ: „[...] wir übrigen 8 Menschen wurden alle in eine hohe englische Kutsche gebracht [...]. In Wagen selbst saßen drei bequem unter einander, die Domestiquen sitzen auf dem Vordeck des Wagens.” RJ, 1787. f. 102.

Magyarország alkotmányos szabadságjogait? A gróf esetleges titkos küldetésével kapcsolatos kombinációk és mendemondák hosszú életűnek bizonyultak, csakúgy mint a bécsi hatóságoknak Széchényi személye ellen irányuló állandó gyanakvása. A kortársak és az utókor által feltételezett titkos tervekről azonban a gróf hátrahagyott útinaplójából sem tudunk meg semmi közelebit.

Jelen írásunkban a Széchényi Ferenc 1787. május 23-i bécsi indulásától ugyanazon év szeptember 9-i calais-i megérkezéséig terjedő időszaknak az útinaplóban rögzített történéseit tekintjük át. Ezekben a hónapokban a gróf felesége, Festetics Julianna – a keszthelyi Georgikont alapító Festetics György nővére – és titkára, Ribinyi János társaságában Csehországon, az észak- és nyugat-német területeken, az osztrák Németalföldön és Franciaországon keresztül utazott el egészen Angliáig és Skóciáig.³ A titkár a gróf tollbamondása nyomán – az egyes célállomásokon, vagy útközben a kocsiiban készített jegyzetek segítségével – napról napra felvázolta az útvonalat, feljegyezte az állomásokat, felsorolta a személyes találkozásokat, a meglátogatott múzeumokat és intézményeket. Az útinapló mindig többes szám első személyben (*wir, uns*) beszél, kivéve akkor, amikor az utazók különváltak egymástól, mert valamely jelentős személyiség kizárólag a gróft és feleségét fogadta. A Spa-beli fürdőkúra idejéről (július 16. – augusztus 31.) nincs bejegyzés a naplóban. Az elbeszélés időnként félbeszakad, hogy teret adjon a gondosan számozott általános észrevételeknek (*Anmerkungen*), amelyek további részleteket közölnek egy-egy vidék, a Német-római Császárság valamely állama, egy-egy németalföldi város lakóiról, erkölcséről, intézményeiről, vagy éppen gazdasági állapotáról. A napló célja: megörökíteni a különböző tájakról, emberekről, jelenségekről szerzett személyes benyomásokat, s ez olykor részletes leírásokat, olykor csak egyszerű sugalmazásokat jelent – ilyenek például az Aalstból Gentbe vezető útról készített feljegyzések. Ezek révén az emlékezetben őrzött képek és benyomások később is felidézhetőek.⁴ A Flandriáról szóló részben Brugge-re, Ostende kereskedelmére, Dunkerque városára vonatkozó megjegyzések nehezen olvasható, apró betűkkel, minden bizonnyal utólag – margináliák formájában – kerültek a naplóba.⁵ A kurzív, gót betűs írásképet (*Kurrentschrift*) csak helyenként szakítják meg latin betűs, a botanikában és az ásványtanban használatos tudományos kifejezések, és a nemzetközi nyelvhasználatba átkerült francia szavak. Ez utóbbiak különösen a németalföldi úti élmények taglalásakor fordulnak elő gyakran. Utazóink, mint a klasszikus német nyelv kiváló ismerői, nem mulasztották el feljegyezni a Szászországban⁶ vagy Berlinben⁷ tapasztalt hangtani és nyelvtani jelenségeket.

³ A Széchényi gróf nyugat-európai körutazásának angliai részéről szóló naplófeljegyzéseket magyar nyelven Marczali Henrik foglalta össze még a múlt században, két részletben kiadott írásban: MARZALI, 1931. 26–50.; 224–248. A körutazás csehországi szakaszáról lásd SZÉCHÉNYI, 2003.

⁴ „NB. die gleichen Anmerkungen sind nur in so fern wichtig, als sie in der Folge der Zeit dem Gedächtnisse fehlen einen Ort wieder vorzustellen, durch den man reiste, an den man sich aber nicht aufhielt. Eine einzige solche Idee bringt in der Seele diejenigen wieder Gedrück die damals der Zeit oder dem Raume nach verbunden waren.“ RJ, 1787. f. 93. – 1787. szeptember 5.

⁵ Brugge-ről lásd RJ, 1787. f. 96–97. Ostende-ről lásd RJ, 1787. f. 97.; 99. Dunkerque-ről lásd RJ, 1787. f. 100.

⁶ „Sehr schlechteste Constructionen, Dativus für accusativus, ich wille sie sagen, ich bitte Ihnen usw. Die Weiber zichen die Worte mehr singend als die Männer.“ RJ, 1787. f. 28. (11. sz. megjegyzés).

⁷ „[...] fanden wir fehlerhafte Constructionen; Döbbelin sagt immer statt nebst den übrigen, nebst die

Az utazás előkészületeiről, az útvonal kiválasztásáról, az olvasott útkönyvekről, a gróf és felesége érkezésével kapcsolatban folytatott előzetes levélváltásról gyakorlatilag semmit sem tudunk. A magukkal vitt csomagokról mindössze annyi információval rendelkezünk, hogy súlyuk mintegy 700 font lehetett.⁸ A grófi házaspár és személyzete két kocsin utazott, ami hegyvidéken – így például a Csehország és Szászország között fekvő Érchegegyesen való átkelésnél – váltásokkal hat fogatot tett szükségessé.⁹ Ezzel szemben sík terepen, mint például Brugge és Ostende között, ahol fogatváltás nélkül akár négy postaállomáson is keresztül lehetett haladni, két fogat is elegendőnek bizonyult.¹⁰ Utazóink a kontinensen használt kocsijaikat Calais-ban hagyták, majd Angliában egy emeletes postakocsit béreltek, ami elé négy izmos angol lovat fogtak be.¹¹ Az utazás tempója alapvetően a kiépített postaállomások sűrűségétől és az út minőségétől függött. Utazóinkat Radegastban, Halle és Dessau között, lovak hiánya késleltette,¹² Magdeburg és Helmstedt között – a Berlin és Braunschweig közötti megegyezés hiánya miatt – csupán egyetlen postaállomást találtak.¹³ El kellett viselniük a szász postakocsisok lomhaságát és részegeskedését is.¹⁴ A naplóbejegyzések tanúsága szerint az utak nyugati irányban sokkal jobb minőségűek voltak. Miután kocsijaikat darukkal kompra emeltették, s átkeltek az Elbán, Hamburgtól Celléig rossz, homokos útviszonyokkal küszködtek.¹⁵ Cellétől Hannoverig jobb volt az út, Hannover és Göttingen között pedig egészen kitűnő és gyors, s ez utazóinkkal egy csapásra elfeledtetett minden addigi kényelmetlenséget.¹⁶ A Rajna bal partján, Koblenztől Andernachig, amit a napló a világ legszebb vidékeként aposztrofál, pompás útviszonyokról számolnak be.¹⁷ A németalföldi úthálózattal alapvetően elégedettek voltak: Liège-től Brüsszelig faszegélyezte a kövezett utat.¹⁸ Leuventől viszont egyenes, enyhe lankákkal szabdalt út fogadta őket,¹⁹ ami azt jelentette, hogy néha ki kellett szállni a kocsiból, hogy azt tehermentesítsék, mint például Theux és Chaudfontaine között, Liège-be érkezésük előtt.²⁰ Olykor éjjel-nappal utaztak, mint például június 19–21 között, Potsdam és Braunschweig vidékén. Ez azonban kivételes esetnek számított, mert – amint azt

übrigen.” RJ, 1787. f. 47. (2. sz. megjegyzés). Mindemellett Németalföldön a flamand használatát is megfigyelték, s ezt a naplóban példákkal is illusztrálták.

⁸ RJ, 1787. f. 102. – 1787. szeptember 10.

⁹ RJ, 1787. f. 13. – 1787. május 29.

¹⁰ RJ, 1787. f. 97. – 1787. szeptember 6.

¹¹ „[...] eine hohe englische Kutsche [...] nicht mehr als 4 aber starke und brave Pferde vorgespan[n]t.” RJ, 1787. f. 102. – 1787. szeptember 10.

¹² RJ, 1787. f. 32. – 1787. június 7.

¹³ „Man hat von der preussischen Seite öfters vorgeklagen eine Zwischenpost anzulegen, aber die Braunschweiger wollten nicht daran.” RJ, 1787. f. 53.

¹⁴ „[...] faule Postillons, bald futtern bald unterwegs schnapsen.” RJ, 1787. f. 27.

¹⁵ „Von Hamburg bis Zelle hatten wir noch immer Heiden und schlechten sändichen Weg.” RJ, 1787. f. 70. – 1787. július 3.

¹⁶ „[...] so schnell u. gut, daß wir alle unsere vorigen Wegmühseligkeiten leicht vergaßen.” RJ, 1787. f. 70. – 1787. július 3.

¹⁷ „[...] auf dem herrlichsten Wege in einer der schönsten Rheingegend.” RJ, 1787. f. 78. – 1787. július 11.

¹⁸ RJ, 1787. f. 90. – 1787. szeptember 2.

¹⁹ RJ, 1787. f. 92. – 1787. szeptember 3.

²⁰ „Hier ist der Weg so steil, daß wir die Kutschen leer hinab fahren ließen u. selbst über angenehme Wiesen einen üfere Weg hinunter giengen.” RJ, 1787. f. 82. – 1787. augusztus 31.

látni fogjuk – szerettek elidőzni, alaposan körbenézni azokon a tájakon, ahol éppen áthaladtak. Utazóink szívesen szálltak meg olyan szállodákban, ahol nem foglaltak előre helyet maguknak. Ebből néha kellemetlenségek is adódtak, mint Berlinben, ahol az *Unter den Linden*-en, az orosz trónörökshöz címzett szállóval (*Hotel zum russischen Kronprinzen*) kellett beérniük, mivel a sokkal előkelőbb, Rómához címzett hotelben telt ház volt.²¹ Úgy tűnik, a grófi pár itt nem éppen különleges, rangjához méltó bánásmódban részesült: a szállóban a közös asztalnál étkeztek, ami ugyanakkor módot adott arra, hogy tájékozódjanak a helyi szokásokról.²² Az élelem nem mindig felelt meg az ízlésüknek, noha a naplóbeli megjegyzések leginkább az ita-
lok minőségére vonatkoznak. Észak-Csehországban, a peterswaldei határállomáson utazóinknak például meleg tejjel kellett beérniük vacsorára.²³ Radegastban az ebéd, amit a lovakra várva költöttek el, egyenesen siralmas volt: rossz kenyér, még ennél is elviselhetetlenebb sör, marhahús pedig egyáltalán nem is volt.²⁴ A Szász Választófejedelemségben csak lengyel marha volt kapható, a szárnyas és a szőrméje miatt keresett nyúl pedig nagyon drága volt.²⁵ A naplóbemjegyzés szerint itt is egyszerű élelemmel kellett megelégedniük: vaját, kenyeret, zöldségeket, néha húst, bor helyett sört kínáltak, s a jó fajta marhahúst a fogadóban nem szósszal, hanem zöldségekkel szolgálták fel, a barna kenyér pedig rossz és keserű volt.²⁶ Ostendében utazóink elcsodálkoztak az angol típusú kiszolgáláson: nem volt szalvéta, a kanalakat domború oldalukkal tették az asztalra, a zöldségeket egyszerűen csak vízben főzték meg.²⁷

Széchenyi gróf tanulmányait a bécsi Teréziánumban (*Theresianum*), fivérével egy időben végezte, majd hazatért a Dunántúlra, ahol különböző hivatali tisztségeket töltött be. Úgy tűnik, hogy a tanulmányai befejezése és pályakezdése közti időben a hozzá hasonló ifjú arisztokratáktól eltérően nem vett részt az úgynevezett *Kavaliersreise*-n, vagyis nagyobb, addig megszerzett tudását kiegészítő külföldi körutazáson. Az 1787. évi utazás tehát alkalmat adott arra, hogy korábbi mulasztását mintegy pótolva, tanuljon, s megismerje a felvilágosodás Európáját. Ennek során – még mielőtt belekóstolt volna Anglia alkotmányos, politikai és társadalmi furcsaságaiba – lehetősége nyílt arra, hogy felmérje: mennyivel maradt el szeretett magyar hazája a hatalma csúcsán álló Poroszországtól, a felvilágosult közigazgatás kis mintaállamainak számító német hercegségektől, vagy a gazdasági fejlődés csúcsán álló Rajna-vidéktől és Németalföldtől.

Honnan szedte a gróf információit? Ranga miatt nem utazhatott inkognitóban, így azután az általa felkeresett fővárosokban, ahol egymást érték a társasági események, bőséges lehetősége nyílt arra, hogy új ismereteket kössön, s tudását bővítse. Az útinapló tanúsága szerint május 27-én Prágában a legelőkelőbb nemesek társaságában, Anton-Petrus Prichowsky érseknél ebédelt, majd az estét egy felvilágosult arisztokratánál, Karl Egon von Fürstenberg hercegnél töltötte, aki egyébként az

²¹ RJ, 1787. f. 46. – 1787. június 13.

²² RJ, 1787. f. 78. – 1787. július 10.

²³ „[...] auch hat sich die Kuhmagd höflich verwundert, dass wir warme Milch zu uns nahmen.“ RJ, 1787. f. 14. – 1787. május 29.

²⁴ „Das Brod schlecht, Bier noch schlechter, kein Rindfleisch.“ RJ, 1787. f. 32. – 1787. június 7.

²⁵ RJ, 1787. f. 16. – 1787. május 30.

²⁶ RJ, 1787. f. 26. (4. sz. megjegyzés).

²⁷ RJ, 1787. f. 99. – 1787. szeptember 6.

alldiális nagybirtokok felosztásáról, a robot csökkentéséről, a paraszti adósságok elengedéséről és a gabona árának szabályozásáról írt értekezést.²⁸ Drezdában, május 31-én reggel a gróf és felesége O’Kelly grófnál, majd délután de Courlande hercegnél tett látogatást. Végül Friederich Ludwig von Wurm miniszternél vacsoráztak.²⁹ Másnap Széchényi az eleven és szívélyes de Courlande hercegnél ebédel, akinek lengyel felesége – bár meglehetősen leereszkedő módon viselkedett – a földrajz- és a politikatudományok területén igen nagy műveltségről tett tanúbizonyságot.³⁰ A gróf III. Frigyes Ágost szász választófejedelemnél (1750–1827) és elragadó feleségénél is látogatást tett, s megállapítása szerint a fejedelem zavarodott viselkedése mögött becsületesség és nagy tudás rejtőzött. A választófejedelem két fivérével, a majdani szász király Antal (1755–1836) és Miksa (1759–1838) hercegekkel, valamint nővérükkel, Mariannal pedig néhány semmitmondó szót váltott.³¹ Széchényi Berlinben, ha nem is találkozott II. Frigyes Vilmos királlyal (1744–1797), hódolatát tette feleségénél, Hessen-darmstadt Friderika Lujza királynénál (1751–1805) – akivel a grófné együtt játszott és vacsorázott – továbbá két, gyermekkorú lányuknál és a király első házasságából született lányánál, Friderika hercegnőnél (1767–1820), a későbbi york-i hercegnénél is. Találkozott a Hohenzollernek idősebb generációjával, II. Frigyes nemzedékével: a Schönhausenbe visszavonult özvegy királynéval, Braunschweig-beverni Erzsébet Krisztinával (1715–1797) – akivel a grófné *lottó-dauphint* játszott, és akinél a grófi pár vacsorázott –, sógorával, Henrik porosz herceggel (1726–1802) és hitvesével, Hessen-kasseli Vilhelmina hercegnővel (1756–1808), valamint II. Frigyes másik fivére, Ferdinánd herceg (1730–1813) feleségével, Brandenburg-schwedti Lujza hercegnővel (1738–1820) és az elhunyt király nővérével, Braunschweig-wolfenbütteli Ferdinánd herceg (1721–1792) hitvesével, Filippa Sarolta porosz hercegnővel (1716–1801) is.³²

A protokolláris találkozásoknál azonban sokkal nagyobb jelentőségük volt a kulturális intézményekben tett látogatásoknak, a gazdasági élet szakértőivel lebonyolított találkozóknak. Széchényi, amikor csak lehetett, hagyta, hogy a könyvtárakban és múzeumokban a főkönyvtáros kalauzolja. A vidéki birtokokat tulajdonosuk vagy intézőjük kíséretében látogatta végig, így például az ostendei kikötőt egy világcsavargó hajóskapitánnyal járta be. Úgy tűnik, hogy csak az észak-csehországi teplicei fürdők³³ és a meißeni porcelángyár³⁴ esetében fordult hivatásos idegenvezetőhöz, mert itt egyetlen nevet sem említ a napló. Prágában a *Carolinum* könyvtárát a könyvtáros, Barthelotti³⁵ kíséretében tekintette meg. A Franz Josef Kinsky

²⁸ RJ, 1787. f. 7. – 1787. május 27. Fürstenbergről lásd Bosl, 1974. 489.

²⁹ RJ, 1787. f. 20. – 1787. május 31.

³⁰ „Den Mittag speisten S. Excell. beim Herz. v. Curland, einem muntern, offenen, gefälligen Mann. Seine Gemahlin ist eine polnische Dame, die viel Verstand, geographische u. politische Ken[n]tnisse hat u. herablassend ist.” RJ, 1787. f. 24. – 1787. június 1.

³¹ „Beide Brüder sind sehr still, einer that die Fragen wie der andere, bleiben sie lange hier? wie gefällt’s ihnen, wo reisen sie noch hin, wie ist der Weg?” RJ, 1787. f. 25. – 1787. június 4. (Az egyes külföldi uralkodóházak férfi- és nőtagjainak születési és halálozási dátumát minden esetben megadjuk, míg a külföldi arisztokrata családok tagjainak vagy tudós értelmiségieknek, művészeknek az évszámait csak abban az esetben, ha azt fontosnak tartjuk.)

³² RJ, 1787. f. 49.; f. 50. – 1787. június 17–18.

³³ „Um Mittag kamen wir in Töplitz an, u. lassen uns hier die Bäder zeigen.” RJ, 1787. f. 12. – 1787. május 29.

³⁴ RJ, 1787. f. 23. – 1787. június 4.

³⁵ RJ, 1787. f. 2. – 1787. május 26.

gróf és Ignaz von Born által alapított ásványgyűjteményt, a természettudományok professzorával, Adolf von Meyerrel nézte végig, aki egyébként Tirolban kutatott, s onnan hozott kőzeteket.³⁶ A volt jezsuitával, Anton Strnadt csillagászprofesszorral, aki Ignaz von Bornnal és Franz Joseph Kinsky gróffal együtt a *Böhmische Gelehrte Privatgesellschaft* alapítója volt, az optikai és az asztrológiai szerkezetek működését magyaráztatta el magának, amelyek közül néhányat még a dán Tycho Brahe használt II. Rudolf idejében. A nagy dán csillagász Tyn-templomban található sírja előtt Széchényi hosszasan elidőzött.³⁷

A szász fővárosban a könyvtáros, Dasdorf mutatta meg a grófnak a legritkább könyveket: egy 1457-ben nyomtatott művet, valamint Szász Móríc (1521–1553) saját kezű javításaival ellátott *Merengéseinek* kéziratát. Utazóink számára a legérdekesebbnek természetesen a Magyarországról és Erdélyről szóló régi könyvek bizonyultak: a Corvina-könyvtár egy kézírata, Bethlen Vilmos latin nyelvű, a mohácsi csatával kezdődő Erdély-története, a Magyar Királyság egyházi évkönyvei, délszlávokról szóló művek.³⁸ Rchnitz kamarás a grófi pár előtt megnyitotta természettudományos gyűjteményét, ahol az ásványokat és a fákat különböző nyelvű címkékkel látták el, amelyeken feltüntették eredetüket, tulajdonosuk nevét és azt, milyen technikai, gazdasági vagy orvosi céllal lehet felhasználni őket.³⁹ Dessauban III. Lipót herceg tisztviselője, ifj. Holzhausen vitte el őket modern mezőgazdasági művelésbe vont, haszonbérletbe vett birtokaira.⁴⁰ Anhalt-Dessau hercegnői rezidenciájának, a *Luisium* kastélynak kertésze pedig azokról az egzotikus fafajtákról beszélt a grófi házaspárnak, amelyeket immár 25 éve a parkban gondozott.⁴¹ A gróf ezután a III. Lipót herceget itáliai és angliai útjára elkísérő Erdmannsdorffal, a *Luisium* és a wörlitzi kastély építésével a szatén faberakás tartósságáról társalgott. Berlinben Széchényi találkozott a híres rézmetszővel, David Nicolas Chodowieckivel, aki ekkor már egy éve a Szépművészeti Akadémia titkáraként működött, és aki megmutatta neki a szülővárosából, Gdańskból Berlinbe vezető útjáról készült 108 rajzát.⁴² Hamburgban Büsch professzor (1728–1800) – a város kereskedelmi iskolájának igazgatója, kereskedelemről, bankokról, pénzváltásról, biztosításokról, tengeri jogról szóló munkák szerzője, a beteg- és szegényügy megreformálója – elkalauzolta őket a négy mérföldre fekvő, Holstein tartománybéli Kadenba, hogy megtekintsék a Leischnig gróf, követségi tanácsos birtokát képező uradalmat.⁴³ Göttingenben a grófi pár egy hosszú délelőttön át beszélgetett az udvari tanácsosi címet viselő, sok-

³⁶ RJ, 1787. f. 3–4. – 1787. május 27. A Széchényi által említett Bornról és levelezőpartneréről, Kinskyről, illetve geológusként és mineralógusként játszott szerepükről lásd HAUBELT, 1991. 99–116.; MUTSCHLECHNER, 1991. 117–131.

³⁷ RJ, 1787. f. 5. – 1787. május 27.

³⁸ RJ, 1787. f. 20–21. – 1787. június 1.

³⁹ RJ, 1787. f. 26.

⁴⁰ RJ, 1787. f. 33. – 1787. június 8.; RJ, 1787. f. 42. – 1787. június 9.; RJ, 1787. f. 43. – 1787. június 10.

⁴¹ RJ, 1787. f. 37–38. – 1787. június 8.

⁴² „Besuchten wir den Stecher H. Chodowiecky einen Danziger. Er zeigte uns seine Original Zeichnungen die er sich auf seiner Reise von Danzig nach Berlin vor ungefähr 13 Jahren sammelte. Sein Vater widmete ihn der Handlung, erst in seinem 25 Jahr wurde er Stecher. Et hat auch eine Sam[m]lung aller seiner Kupfer von Anfang an.“ RJ, 1787. f. 49. – 1787. június 16.

⁴³ „Fuhren wir in Begleitung des Hf. Prof. Büsch, dessen Umgang sehr lehrreich für uns war, nach einen 4. Meilen von Hamburg entfernten holsteinischen Landgute Caden.“ RJ, 1787. f. 68–70. – 1787. július 2.

oldalúan képzett teológus, orientalista, filozófus és matematikus, Johann Christoph Gattererrel (1727–1799), az *Allgemeine Historische Bibliothek* munkatársával. Gatterer 1764-ben alapította meg a Történeti Akadémiát (*Historische Akademie*), ami két évvel később középkori forrásokat (okleveleket) kiadó Történeti Intézetté (*Historisches Institut*) alakult át. Széchényiek találkoztak a híres August Ludwig von Schlözer professzorral (1735–1809) is. Schlözer előbb Wittenbergben tanult teológiát, majd Göttingenben keleti nyelveket, kamerálisztikát és geográfiát. Tanulmányai végzetével Svédországban és Oroszországban volt házitanító. 1767-ben visszatért hazájába, s a göttingeni egyetemen a korszak modern tudományának számító statisztika professzora lett, igazi hírnevet azonban az 1782-től több mint tíz éven át kiadott *Staatsanzeigen* (1782–1793) című folyóiratával szerzett magának.⁴⁴ Ostendében a dokkokat Paur hajóskapitány kíséretében járták végig, akinek hajózási területe Trieszt, Velence és Marseille földközi-tengeri kikötőtől Madeiráig, a Malabarpartokig, Kínáig és Észak-Amerikáig terjedt.⁴⁵

A szakértők kalauzolásával tett látogatásokon kívül Széchényieknek számos alkalma nyílt arra, hogy – például véletlen találkozások vagy postaállomásokon és fogadókban tett pihenők alkalmával – tájékozódjanak. A csehországi Duxban – ott, ahol Emmanuel-Philibert Wallenstein gróf végső menedéket nyújtott Casanovának – utazóink megtudták (*Wir hörten*), hogy az érkezésüket megelőző napon lóversenyt rendeztek. A lóverseny, mint a szórakozás egy új, az angol nemesség révén Bécsbe eljutó, divatos formája a 18. század utolsó harmadában már vidéken is terjedőben volt.⁴⁶ A cseh-szász határon szívélyes és szolgálatkész parasztoktól kérdezősködtek, akik a 10 évvel korábban, a bajor örökösödési háború részeként zajló porosz invázióról meséltek nekik.⁴⁷ Egy hónappal később, Hamburgban egy sor hasznos és értékes információhoz jutottak a helyi közigazgatásról, igazságszolgáltatásról, anyagbeszerzésről és a kikötői kereskedelemről.⁴⁸ Marburgban több, az ottani egyetemen tanuló magyarországi és erdélyi diákról szereztek tudomást.⁴⁹ Wetzlarban a híres Göttingenben működő jogászprofesszor, Johann Stephan Pütter (1725–1807) egyik művéről folytatott vitaesten vettek részt.⁵⁰ Utasaink ugyan nem

⁴⁴ RJ, 1787. f. 71. – 1787. július 6. Egy nappal korábban Széchényi, városi körsétája során apja társágában találkozott Schlözer lányával, Dorotheával, aki 1787-ben az első nőként doktorált filozófiából a göttingeni egyetemen. Számos protestáns magyar – a politika és a közigazgatás majdani felelős alakjai – hallgatta a göttingeni egyetemen az Európa-szerte híres Schlözer pénzügyi és statisztikai kurzusait.

⁴⁵ RJ, 1787. f. 97. – 1787. szeptember 6. Itt az egyik helyről a másira szállított áruk részletes felsorolására adnak alkalmat. Hogy csak a Triesztben hajóra rakott Habsburg Monarchia-beli árukat említsük: Csehországból és Karintiából vászon és lepedők, Krajnából fegyverek, Stájerországból acél, vas és szögek, Fiuméből nyersolaj.

⁴⁶ RJ, 1787. f. 11. – 1787. május 29. Casanováról egyetlen megjegyzést sem tesz.

⁴⁷ „Aus verschiedenen Fragen konnten wir muthmaßen, daß [...] Bei diesen Leuten fanden wir viele Gemüthigkeit, Dienstfertigkeit, u. offene Gesichter.” RJ, 1787. f. 13. – 1787. május 29.

⁴⁸ „Kamen wir um Mittag in Hamburg an, logierten im Reichershof der Börse gegenüber. Folgende Nachrichten erfuhren wir bald nach unserer Ankunft: Manufacturen u. Fabriquen hat die Stadt selbst nicht.” RJ, 1787. f. 59–68. – 1787. június 26. (és az ezt követő napok).

⁴⁹ „Hier übernahmen wir, u. hörten daß einige Ungern u. Siebenbürger hier studieren.” RJ, 1787. f. 77. – 1787. július 9.

⁵⁰ „An der table d'hôte fanden wir von H. Tiels eine Ankündigung über Pütters [...] Lehrbuch, die er halten wollte, wenn's der Mühe werth ist.” RJ, 1787. f. 78. – 1787. július 10. A beszélgetés Goethe

szóltak bele a beszélgetésbe, de feszült figyelemmel követték azt. Útjuk során mindenütt nyitott szemmel és füllel jártak. A körutazás nagyobb részét nyáridőben tették meg, így a legtöbb esetben nyitott kocsiból volt alkalmuk megfigyelni a vidéki tájakat, a termőföld hasznosítását.

Térjünk azonban vissza néhány város erejéig a városlátogatásokhoz. Nem is annyira a műemlékek, sokkal inkább a művelődési intézmények voltak azok, amelyek felkeltették a gróf figyelmét. Prágában ellátogatott az Újvárosba, a Karlshof-templomba és a városházára, ahol, hogy a kilátásban gyönyörködhesen, megmászta a toronyhoz vezető 187 lépcsőfokot. A Tyn-templomban csak a híres csillagász, Tycho Brahe síremléke érdekelte. Az útinaplóban néhány sort találunk a Péter Pál-templomról, a városházáról, az óvárosról, majd hosszú fejtegetések következnek a régi jezsuita kollégium, a *Clementinum* könyvtáráról és ritkasággyűjteményéről, továbbá egy bekezdés szól II. József újításáról, a generális szemináriumról és bennlakóiról. A naplóban a Prágának szentelt rész több mint kétharmada oktatási és művelődési intézmények leírását tartalmazza.⁵¹

Utazóink Bernardo Bellotto (íj. Canaletto) Drezdájából egyetlen műemlékről sem tesznek említést. A napló tanúsága szerint a grófi pár minden idejét a könyvtárban és a híres festménygyűjtemény termeiben töltötte, ahol különösen Correggio vásznai nyűgözték le őket.⁵² Berlinben, ahol öt napig időztek, megnézték a várat, a helyőrségi templomot és diadaljelvényeit – itt Széchényi II. „Nagy” Frigyes (1712–1786) koporsója előtt hosszasan álldogált – továbbá megcsodálta a királyné rezidenciáját, a Monbijou-kastélyt és parkját, valamint a Tőzsdét.⁵³ A gróft az éppen az előző évben elhunyt király, II. Frigyes emlékét őrző Potsdam ragadta meg igazán. A naplóban említést találunk a porosz uralkodó halottas szobájában elhelyezett ingaóráról, ami 2 óra 34 perckor, röviddel Frigyes halála előtt állt meg.⁵⁴ A grófi pár Braunschweigben csupán a Franz Domenicus Häberlin igazgatása alatt álló természettudományi gyűjteményt (*Naturalien Cabinet*) tekintette meg, ahol többek között Hamilton és Angelica Kaufmann vásznait, Hogarth metszeteit, ritka ásványokat, borostyánkövet, Raffaello fajanszeit, ókori alakokat megelevenítő alkotásokat (*Gladiátor, Belvederi Apolló, Medici Vénusz*), kitömött madarakat láthattak.⁵⁵ A naplóban a Braunschweignek szentelt szövegnek több mint 80%-át ennek a gyűjteménynek a leírása teszi ki. Kasselben a gróf ellátogatott IX. Vilmos (1743–1821) Hessen-Kassel tartománygrófjának palotájába, részt vett a díszszemlén, és megtekintette a vízijátékairól és víziorgonájáról híres weißensteini kastélyt is. A

Wertherjéről folyt. Tudták ugyanis, hogy Jerusalem, a fiatal férfi, aki mintaként szolgált Werther megformálásához, Wetzlarból való volt. Ami Charlotte-ot illeti, nem Charlotte Buff, Kestner tanácsos felesége szolgált alakjához mintaként, hanem egy Mannheimből származó követségi tanácsos felesége: „Die nächste Veranlassung zu Jerusalems (Werthers) Selbstmord ist nicht wie man gewöhnlich in Publico meint Charlotte Kestner, sondern eine Legations Rätthin aus Mannheim gewesen.” RJ, 1787. f. 78. – 1787. július 10.

⁵¹ RJ, 1787. f. 1–7. – 1787. május 26–27.

⁵² RJ, 1787. f. 18. – 1787. június 1. Széchényi megemlíti Correggio hat vásznának páratlan szépségét. A naplóban Raffaello és Mengs vásznairól is említést tesz.

⁵³ RJ, 1787. f. 46–49. – 1787. június 13–15.

⁵⁴ RJ, 1787. f. 51–53. – 1787. június 19.

⁵⁵ „Besahen wir einige Kirchen, das Hauptsächliche aber für uns war das *Naturalien Cabinet*, welches unter der Aufsicht des H. Rath Häberlins steht. In dem ersten Zimmer.” RJ, 1787. f. 54–58. – 1787. június 22–23.

legnagyobb hatást azonban kétségkívül az új múzeum, a *Fredericianum* tette utazóinkra. A múzeum épülete II. Frigyes (1720–1785), Hessen-Kassel tartománygrófjának megbízásából, Simon Louis du Ry építész tervei alapján és kivitelezésével készült. A kapuit 1779-ben megnyitó intézményt Széchényi kivételes alapossággal járta végig. A naplóbemjegyzések segítségével szinte teremről teremre nyomon követhetjük a múzeum legfigyelemreméltóbb ritkaságait: itt található az a kitömött elefánt, amelynek csontvázát Goethe Samuel Thomas Soemmering anatómus irányításával tanulmányozta; a viaszbábu-gyűjteményben többek között a hesseni tartománygrófokat és feleségeiket I. (Hesseni) Fülöptől (1504/1509–1567) II. Frigyesig (1720–1785), életnagyságban, ülő helyzetben és korhű ruhákban örökítették meg; a római korból megmaradt épületekről a római építész, Antonio Chichi által készített parafa makettek (Maecenas palotája, Septimius Severus és Vespasianus diadalíve, Horatius és Caecilia Metella síremléke); a pharoszi márványból készült Minerva-szobor.⁵⁶ A naplóban a Kassel városáról szóló résznek több mint a fele szól a múzeum kincseiről. Utasaink bebarangolták a tájkerteket és parkokat, amelyekben az építészeti és természeti különlegességek egyaránt felkeltették érdeklődésüket. Széchényi kedvelte a kerteket, csodálta elrendezésüket, szökőkútjaikat, szobraikat, gépeiket. Ugyanígy nagy érdeklődést mutatott a botanika iránt is: Linné osztályozási rendszere szerint azonosította a növényeket, fákat és virágokat. Duxban felfedezte a hűsevő fát és azt a bronz szökőkutat, amelybe még Wallenstein által Nürnbergben zsákmányolt ágyúkat olvasztottak be.⁵⁷ Széchényi a szászországi Pillnitzben megcsodálta az angolkertet és a törpecserje-rezervátumot, ahol mint egy jól rendezett könyvtárban a könyvek, úgy sorakoztak a különféle rekeszekben a cserjék.⁵⁸ A grófi pár Dessauban egy jegenyékkel szegélyezett sétányon keresztül jutott el János György (1748–1811), Anhalt hercege nyári rezidenciájához (*Georgium*).⁵⁹ Majd a közeli *Luisium* kastély kertjébe látogattak, amelyet Anhalt-Dessau felvilágosult fejedelme, III. Lipót (1740–1817) felesége, Lujza Brandenburg-schwedti hercegnő (1750–1811) számára építtetett az 1770-es évek derekán. Széchényi útinaplójában fontosnak tartotta felsorolni a kastély parkjában megcsodált egzotikus növényfajtákat: a hosszú és vékony tűlevelű amerikai fenyőt, a libanoni és virginiai cédrust, a ciprust, az oroszországi borókát (*russische Juniperi*), de megemlíti az ismertebb növényeket is, mint az akácot, a zanótot vagy a klemátiszt.⁶⁰ Utazóink ellátogattak az Anhalt-Dessau hercegséghez tartozó Wörlitzbe, a német nyelvterületen – szintén III. Lipót által – először kialakított angolkertbe is, ahol a rousseau-i lélek még a nyárfákkal teleültetett szigetből és labirintusból komponált „*Ermenonville*”-szerű tájban is gyönyörködhetett. Ugyanígy az angolkert részeként megcsodálhatták a mértanilag elrendezett botanikus kertet, bokrok és egzotikus fák gyűjteményét, köztük számos tulipánfát (*Lyrisdendron tulipeperum L.*).⁶¹

Az egyes, hosszabb-rövidebb időre tartózkodási helyül kiválasztott városok között utazóink a vidéket is szakértő szemekkel figyelték, s a látottakat valódi „agrár-

⁵⁶ RJ, 1787. f. 72–77. – 1787. július 7–8. A *Fredericianum*ról lásd DITTSCHIED, 1995. 157–211.

⁵⁷ RJ, 1787. f. 11. – 1787. május 29.

⁵⁸ RJ, 1787. f. 22–23. – 1787. június 1.

⁵⁹ RJ, 1787. f. 35–36. – 1787. június 8.

⁶⁰ RJ, 1787. f. 38. – 1787. június 8.

⁶¹ RJ, 1787. f. 44–45. – 1787. június 11. Innen lehetett eljutni a hercegek temetőjéhez.

szakemberként” értékelték. Széchényi Ferenc mezőgazdaság iránti fogékonysága nem volt véletlen, ő volt ugyanis az agrárium területén igen járatos, a keszthelyi mezőgazdasági tanintézetet, a *Georgikont* alapító gróf Festetics György (1755–1819) sógora. 1786-ban Széchényi Pécssett németről magyarra fordította és – *Parasztember Magyarországon mitsoda és mi lehetne* címmel – kiadatta az evangélikus lelkész Tessedik Sámuel fő művét (*Der Landmann in Ungarn...*).⁶² A gróf az utazás során mindvégig osztályozta a földek és a termelés minőségét, valamint – ha lehetősége nyílt rá – a parasztok helyzetét. Megfigyelte, s az útinaplóba feljegyeztette, hogy például a bajor kereskedők vásárolják fel az Észak-Csehországban bőven termő, jól jövedelmező komlót. Széchényi összehasonlította a parasztok jobbágság (*Leibeigenschaft*) eltörlése előtti és utáni helyzetét, összegezte a megállapította a kézi- és ígásrobot (*Hand- und Zugarbeit*) mértékét, részletesen feljegyezte a sör és a bor esetében a földesúri szabályozásokat.⁶³ Az Érchegeység fenyőerdői után utazóink Szászország termékeny vidékeivel,⁶⁴ illetve a burgonya jelentőségével ismerkedtek, amelynek termelése 1755 és 1772 között 300 000-ról 1 900 000 vécára emelkedett.⁶⁵ A napló tanúsága szerint a környező hegyvidék mezőgazdasági javak tekintetében meglehetősen szegény, nem sokkal a gróf utazása előtt kezdtek el búzát termesztetni,⁶⁶ ugyanakkor nagy hiány mutatkozott fából, amit Csehországból kellett pótolni.⁶⁷ Az útleírás szerint Potsdamtól Magdeburgig egyhangú homokpuszták szegélyezték az utat, s az csak Helmstedt után kezdett érdekessé válni.⁶⁸ Utazóink a Lüneburg körüli és a Hamburg előtti vidéket ismét lehangolónak találták. A helyi parasztok azonban kénytelenek voltak a mezőgazdasági termelékenység szempontjából zord körülményekhez alkalmazkodni: a sovány földeken hajdinát, lent természetek és hosszú lábú, erőteljes juhokat tenyésztettek.⁶⁹ Csak Einbeck körül, a hannoveri választófejedelemségben található Grubenhagen környékén örvendez-

⁶² Az eredetileg 1784-ben német nyelven kiadott munka teljes címe: *Der Landmann in Ungarn, was er ist und was er sein könnte; nebst einem Plane von einem regulierte Dorfe*. Lásd TESSEDIK, 1784. A munka két eszterendővel később Széchényi Ferenc anyagi támogatásával magyarul is megjelent, lásd TESSEDIK, 1786. Tessedik Sámuel 1780-ban, Szarvason iskolát alapított a környékbeli fiatal parasztok számára, hogy ezt néhány év alatt alapfokú mezőgazdasági szakiskolává fejlessze.

⁶³ RJ, 1787. f. 71. – 1787. május 28.

⁶⁴ „Anfangs sind noch Gebirge mit Nadelholz, allmählig neigen sich weiterhin die Höfe, der Horizont erweitert sich u. man sieht fruchtbares Land mit den gewöhnlichen Feldfrüchten bebaut... Viele Obstbäume auf Feldern, die Bauernhöfe klein, die Häuser von Holz u. Stein.” RJ, 1787. f. 14. – 1787. május 30.

⁶⁵ RJ, 1787. f. 18. – 1787. május 31.

⁶⁶ RJ, 1787. f. 27. (6. sz. megjegyzés).

⁶⁷ Tudjuk, hogy Ignaz von Born ellenezte az exportot és a cseh fát a helyi ipar számára kívánta fenntartani. Széchényi feljegyezte naplójába, hogy a cseh Thun gróf fáját Hollandiába exportálja, ahol azt ötvenszer drágábban adja el, mint Csehországban, Schwarzenberg herceg a sajátját pedig Ausztriába szállítja. Lásd RJ, 1787. f. 10.

⁶⁸ „Auf dem Wege zwischen Helmstädt u. Braunschweig ändert sich die Szene ganz ; man fängt an fröhlicher zu athmen, die langweiligen öden brandenburger Sandwüsten sind endlich vorbei.” RJ, 1787. f. 54.

⁶⁹ „Hier war unterwegs überall Heide; selten daß das ewige Einerlei durch einzelne Buchweizenfelder (bled Sarassin) oder eine sparsame Flachs [...] unterbrochen wurde. Doch wird der alles benutzende Mensch auch hier aus der dünnen Heide seinen Nutzen zu ziehen. Er braucht sie als Streu für sein Vieh, treibt seine Schafe zur Weide darauf, hat für seine Binnen eine gute Nahrung, nur macht sie den Hönig schwarz, braucht das Kraut zum Dünger. Unter den Schafherden fanden wir auch die Huidscheuken, eine muntere langbeinische schwarze Schafraçe.” RJ, 1787. f. 58. – 1787. június 24.

tethette meg utazóinkat a Svájchoz hasonlatos pompás táj.⁷⁰ Koblenz, Andernach, Bonn és Köln között a Rajna-vidék komlóval borított dombjaival, illetve gabonában és szőlőben gazdag sík vidékeivel bővülte el őket.⁷¹

Liège környékén, a város felvevőpiacára építve elsősorban komlót termesztettek, a szőlőművelés viszont itt nem volt kifizetődő, a talajt mésszel javították.⁷² Ostende és Dunkerque között – tengerszint alatt – a dűnéket homokhoz szoktatott növényekkel próbálták megkötni.⁷³ Utazása során Széchényi igyekezett felkeresni a mintagazdaságokat. Dessau tartózkodásának három napjából kétszer fél napot töltött el azzal, hogy felmérje az uradalmakat, s tapasztalatairól pontos feljegyzést íratott a naplóba. Az első uradalomban az agyagos talajt mésszel javították, amit ekével dolgoztak a földbe; szélében és hosszában évente négyszer szántottak; az ugart először zabbal, árpával majd lóherével vetették be; minden második évben trágyáztak. A gabona átlagosan az elvetett mag hat-hétszeresét adta vissza, a repcének valamivel nagyobb volt a hozama. A gróf naplójában lóhereszárítóról is említést tett. A juhakolban egy spanyol kos jutott ötven juhra és az élő gyapjú rostja hosszú és vékony volt. Sem a juh, sem a szarvasmarha esetében nem honosították meg az istállózást. A gabonarozsda ellen pedig úgy küzdöttek, hogy a vetőmagot meszes-sós oldatba mártották. A sarlót már felváltotta a kasza.⁷⁴ A második uradalomban Dessautól négy mérföldre, Gröbitzben annak a híres mezőgazdásznak, Johann Christian Schubartnak (1734–1787) a módszereit alkalmazták, aki nem sokkal a gróf látogatása előtt kapott II. Józseftől, „*Edler von Kleefeld*”, azaz „*Lóhere Nemesúr*” titulussal nemességet. Schubart, miután Szászországban, Sziléziában, Bécsben, majd a porosz tábornokok és a hétéves háború alatt Braunschweig herceg angol csapatai mellett főtiszti karriert futott be, mezőgazdásszá képezte át magát, hogy hasznosítsa azt a szászországi Würchwitz-beli birtokot, amit gazdag feleségétől örökölt. Rövid időn belül ő lett a vöröshere-termesztés és az istállózó állattartás szászországi elterjesztője. Gröbzigben lóherét, nyári repcét és több, különböző fajtájú buzért termesztettek. A teheneket már Széchényi látogatása előtt tíz évvel elkezdték istállózni, s ennek köszönhetően azok kiváló fizikai állapotban voltak. A gróf elismerően nyilatkozott a helyi juhászatról és méhészetről.⁷⁵ A harmadik nagy gazdaság, amit meglátogattak, a Holstein tartományban, Hamburgtól négy mérföldre fekvő cadeni birtok volt, ahol négyéves vetésforgót alkalmaztak és a jószág takarmányozására lóherét termesztettek.⁷⁶

⁷⁰ „[...] bei Salzderhulden unweit Einbek lassen sich diese Herrlichkeiten der schönen ländlichen Natur am besten überschauen. Vielen reisenden Schweizern, soll wie uns H[err] Hofr[ath]. Schlözer nachher in Göttingen versicherte, in diesen Gegenden wie in ihren helvetischen Auen zu Muthe geworden sein.” RJ, 1787. f. 71. – 1787. július 3.

⁷¹ RJ, 1787. f. 79. – 1787. július 11. Széchényi megjegyzi, hogy a szőlőtövek jóval nagyobbak, mint Magyarországon. RJ, 1787. f. 80. – 1787. július 16. (2. sz. megjegyzés)

⁷² RJ, 1787. f. 83. – 1787. augusztus 31.

⁷³ RJ, 1787. f. 100. – 1787. szeptember 8.

⁷⁴ RJ, 1787. f. 33. – 1787. június 8.

⁷⁵ RJ, 1787. f. 42. – 1787. június 9.

⁷⁶ „H. Graf Leg. Rath Leischnig [...] hat hier die Kuppelwirtschaft eingeführt mit der Se. Excell. bekan[n]t zu werden wünschen.“ A leírás a következőképpen záródik: „Darin bestehet das eigenthümliche der Kuppelwirtschaft, die daher oft auch Wechselwirtschaft genan[n]t wird.“ RJ, 1787. f. 68. – 1787. július 2.

Gazdasági téren a gróf érdeklődése nem csupán a földművelésre korlátozódott. Hosszú időt töltött Meißenen, ahol ellátogatott a porcelángyárba és elmagyaráz-tatta magának a termelés különböző szakaszait. Naplójába azt is feljegyeztette, hogy a városban tűzvész esetére biztosítótársaság működik, ahol a biztosítani kívánt tőke szerint fizetnek elő az emberek, és minden biztosított ingatlant szabályszerűen számokkal látnak el.⁷⁷ A gróf Lüneburgban leginkább a sótermelés, a kazánok kopása és a Hamburg felé irányuló export iránt érdeklődött.⁷⁸ A leghosszabb leírást Hamburg kereskedelmének szentelte, ahová egész Európából érkeztek a legkülönbözőbb áruk. A városban felvevőpiacra talált többek között a pamut, az angol só és acél, a lyoni selyem, a sziléziai és a legdurvább weszfáliai lenvásznak és vas, a svájci kálisó és fa, a nyers orosz len, a francia és spanyol bor, a Jamaikából, Anglián keresztül csempészett mahagónifa. A naplóban részletes leírást találunk a német halkereskedelem Hamburgban összefutó szálairól. Bár az Elba folyó akkortájt bővelkedett pontyban, legnagyobb mennyiségben mégis Mecklenburgból és Holsteinből szállították ide a halakat; a halak királyaként számon tartott a rombuszhalat Angliába exportálták; az Elba és a tenger közötti vizekben halászott lazacot pácolás után Varsóba vitték; az angolnákat fűrészporthalmokon tartósították, a porosz és dán heringet pedig június 26-án adták el, egy héttel a hollandiai heringek értékesítése előtt. A francia bor háromszor olcsóbban érkezett, mint a magyar, így utóbbi értékesítésére nem volt remény. Akkoriban a kereskedelmet alapvetően Magdeburg, illetve a porosz vámok bénították meg, a fakereskedelem pedig a feszült francia-porosz kapcsolatok miatt vegetált. Széchényi naplójában részletesen taglalja azokat az előnyöket, amelyeket Anglia a korszak kereskedelmében élvezett.⁷⁹ A második kikötő, amit meglátogattak, Ostende volt. Paur kapitány, akinek hajói a világ tengereit járták, megmutatta utasainknak a különböző dokkokat, a zsilipek működését, a szerelő- és dugarozóműhelyeket, különböző országok hajóit, többek között a *Kaunitz*ot és a *Kollowrat*ot, amelyeket Indiában a Malabar-parton építettek, ahonnan a rendkívül tömör, korhadásmentes fafajta, a tikfa is származik. A kikötői lerakatokban utazóink Indiába induló – főként a holland zsidók által min-taanyagként vásárolt – len-, gyapot-, világossárga kínai gyapot- (*nankin*) és bengáli muszlinbálákat, továbbá réz- és vaskötegeket fedeztek fel.⁸⁰ Végig a flamand part mentén szép számmal láthattak tőkehal- és a heringhalászathoz szükséges hajó-felszerelést. A friss garnélarák, amit azután továbbszállítottak Franciaországba és a német tartományokba, Angliából érkezett ide.⁸¹ Széchényit nemcsak a nemzetközi nagybani kereskedelem érdekelt: Gentben feljegyzéseket készített a Gent és Brugge közötti csatornán folytatott helyi kereskedelemről, a cukorfinomítók működéséről a Scheldén, amelyek közül az egyiket V. Károly (1500–1558) szülőhelyén (Gentben) állították fel. A gróf figyelmét Gentben felkeltette a pénteki piac, ahol a bódék helyét a kövezetre rajzolták.⁸² A naplóban Gent vásári forgatagának leírásán kívül egyébként találunk egy másik piacleírást is. A Dessauban töltött néhány nap

⁷⁷ RJ, 1787. f. 23–24. – 1787. június 4.

⁷⁸ RJ, 1787. f. 58–59. – 1787. június 25.

⁷⁹ RJ, 1787. f. 59–62. – 1787. június 26.

⁸⁰ RJ, 1787. f. 97–99. – 1787. szeptember 6.

⁸¹ RJ, 1787. f. 99. (A margón.) A garnélarákokra az angol *prawn* kifejezést használják.

⁸² RJ, 1787. f. 94–95. – 1787. szeptember 5.

alkalmával utazóink megismerhették a helyi gabonapiac működését, amely nyolc órakor azzal nyitott, hogy egy városi tanácsos kihirdette az érvényben lévő árakat, ám tizenegy órakor már be is zárt. A piacot egyébiránt a brandenburgi kereskedők és a cseh alkuszok látogatták, akik fával folytattak cserekereskedelmet.⁸³

A múzeumokon, ritkasággyűjteményeken, kerteken, gyárakon, a mezőgazdaságon és a kereskedelmen kívül a gróftól igen intenzíven foglalkoztatták korának új oktatási és karitatív jellegű intézményei. Körutazásának egyik első állomáshelyén, Prágában ellátogatott a II. József által alapított, a kortársak körében heves vitákat kiváltó generális szemináriumba: bejárta a refektóriumot, a hálótermeket, ahol császári parancsra eltörölték az ágyfüggönyök használatát, megtekintette a patikát, a biliárdtermet, a fürdőket. Tudakozódott az oktatás nyelvéről és a finanszírozásról. Az intézmény fenntartására létrehozott alapítvány anyagi erőforrásait a kolostorok felosztása révén megszerzett tőke egészítette ki.⁸⁴

A gróf Dessauban sem mulasztotta el meglátogatni a híres pedagógus, Johann Bernhard Basedow (1724–1790) alapítványát. Basedow holsteini, majd altonai működése után, Daniel Chodowiecki által illusztrált főműve, a *Das Elementarwerk* kiadásának évében, 1774-ben III. Lipót herceg kérésére 6 és 18 év közötti serdülők számára mintaiskolát nyitott. A felvilágosodás reformpedagógiáját képviselő oktatási intézmény, a *Philanthropinum* nevet kapta. Itt a diákok kitűnő emberbaráti, felekezetek feletti és az állam számára hasznos oktatásban részesülhettek. Az úti-napló bejegyzéseinek tanúsága szerint az épületek tágasak, az ágyak tiszták voltak. A félórás tanórák szabadtéri pihenéssel váltakoztak, a kiegyensúlyozott tantervben fontos helyet kapott a nyelvtanulás, a testedzés és a lovaglás.⁸⁵ Utazóink Berlinben meglátogatták a mintegy száz nemes ifjú számára fenntartott kadétiskolát. Információt gyűjtöttek a diákok étkeztetéséről (sertéshús, szalonna, zöldségek, néha nyúlhús, sör tetszés szerinti mennyiségben), az ébresztő és a takarodó idejéről, a különböző szabadidős tevékenységekről (teke, lovaglás, pénzben játszott játékok).⁸⁶

Liège-ben ellátogattak az anyagi nehézségek ellenére is tovább működő jezsuita internátusba. Az Angliából, Spanyolországból, Franciaországból ide érkező, barna egyenruhás, mintegy száz növendéket hatosával, hetesével – felügyelő nélkül – osztottak be egy-egy szobába. Az internátushoz tartozott kert, csillagvizsgáló és kápolna. A tanmenet a filozófiavizsgát is felölelte.⁸⁷ A szegény gyermekek azonban mindenütt sokkal többen voltak, mint azok, akik az elit oktatás jótéteményeit élvezhették. Széchenyit nagyon érdekelte, hogyan bánnak a szerencsétlen sorsú,

⁸³ RJ, 1787. f. 41–42. – 1787. június 9.

⁸⁴ RJ, 1787. f. 6–7. – 1787. május 27.

⁸⁵ „Die Lesestunden dauern nicht über 1/2 Stunde, nach welcher es den Jungen jedes mal erlaubt ist in den Garten zu gehen. Um sie mit den Namen des Sachen in fremden Sprachen bekan[n]t zu machen, wird ihnen mit Bild vorgesezt, u. der Lehrer fängt darüber z. B. in der lateinische Sprache an zu commentieren. [...] Die gymnastischen Übungen werden unter dem Aussicht ihrer Lehrer, die sehr gefällig u. theilnehmend sind, unternom[m]en. Man voltigiert, geht auf beweglichen Balken, springt, läuft, hebt Gewichte u. trägt sie mit ausgestreckten Hände. Die Lehrer speisen mit ihren Schüler.” RJ, 1787. f. 40–41. – 1787. július 9.

⁸⁶ „Schlafen können sie von 9. Uhr an bis 6. u. da dies begreifen sie so gut, daß wie uns der Aufseher selbst treuherzig versicherte, manche Sonnabend wo vormittag frei ist, wohl noch um 9 Uhr mit Mühe aus dem Bette geholt werden.” RJ, 1787. f. 48–49. – 1787. június 15.

⁸⁷ RJ, 1787. f. 87–88. – 1787. szeptember 1. Természetesen katolikus oktatásról van szó, amit az angliai katolikus kisebbség különösen nagyra értékelt.

nincstelen gyermekekkel. A vonatkozó naplóbejegyzésből kiderül, hogy Liège-ben például – a betegekhez és aggyastyánokhoz hasonlóan – menhelyekre és elfekvőkórházakba számúzták őket. Alapvetően arra törekedtek, hogy valamilyen szakmát tanítsanak nekik.

Széchenyiék a csehországi Duxban ellátogattak Josef Wallenstein gróf (1755–1814) harminchat szegény ifjú számára létrehozott alapítványába. Apja, Emmanuel Philibert Wallenstein gróf (1731–1775) a szerencsétlen sorsú, nincstelen fiatalokat az oberleutendorfi textilgyárba küldte dolgozni, ahol cserébe enni kaptak.⁸⁸ Széchenyiék Szászországba érve, az első postaállomáson találkoztak először az önkéntes adakozást szolgáló „szegények postaládájával” (*Postarmen Casse*).⁸⁹ Halléban a gróftot inkább a só érdekelte, s nem annyira az árvák híres pietista intézménye, amit egyébként csak futólag nézett meg, s amiről nem is volt túl jó vélemény.⁹⁰ Utasainkat valósággal elborzasztotta a liège-i fegyház, ahol a bűnösnek talált fiatal tolvaj akár hat-hét évet is eltölthetett. Árvákat is bezártak ide, összevegyítve őket a bűnözőkkel: közös teremben aludtak, kétszemélyes ágyakon. A fiatal árvák fonással és szövessel keresték meg krumpliból, kevés húsból és sörből álló sovány napi kosztjukat. A nyereség a hercegérsekhez folyt be. Vasárnaponként, mise után kimehettek a magas tornyokkal szegélyezett udvarba, hogy egy kis friss levegőt szívjanak. A higiénés viszonyok tekintetében mindenütt – beleértve a konyhát is – a kosz uralkodott. A bűz és a nyomor olyan méreteket öltött, hogy az embernek be kellett fognia az orrát és a szemét, amikor a kémlelőnyíláson keresztül benézett ezekbe a nyomorúságos „lakótermekbe”.⁹¹ A bolondokházában vegyesen voltak fiatalok és öregek, akiknek tiszta pillanataikban dolgozniuk kellett.⁹² A jótékonyáságnak ezen a területén megint csak Dessau járt az élen. Itt az örülteket és a bolondokat elkülönítették a szegényektől és árváktól, mindenkinek saját emeletet alakítottak ki. A bűnözők számára földalatti sötétzárkákat tartottak fenn. A rabok élelemellátásának színvonala megfelelőnek tűnt: heti 14 font kenyér, fél font kása, két ezüstgarasnyi hús. A foglyok dolgozhattak, a szövés-fonásért kijáró járandóságuk összege elérhette a napi 6 pfenniget. A 84 árva gyermek ugyanilyen bánásmódban részesült. Ellátásuk anyagi fedezetét a szegénykassza biztosította. 25 árva gyermekre jutott egy felügyelő (*Waisemutter*), s az intézetben töltött idő alatt megtanultak írni, olvasni és számolni, majd 15 éves korukban a fiúk tanoncoknak mentek, a lányok pedig szolgálónak szegődtek. A szövés-fonásért hosszú évek alatt összegyűlt fizetségüket távozáskor egy összegben kapták meg, s így kisebb vagyonkával indulhattak el az életben.⁹³

*

⁸⁸ RJ, 1787. f. 10–11. – 1787. május 29.

⁸⁹ RJ, 1787. f. 14. – 1787. május 30.

⁹⁰ „[...] *besahen nachmittags das hallische Waisenhaus. [...] Das Waisenhaus ist in der Gestalt eines sehr langen Rechteks gebaut, erhält eine kleine Na[tura]liensam[m]lung.[...] Wenig Ordnung, alles schmutzig und unrein.*” RJ, 1787. f. 32. – 1787. június 6.

⁹¹ „*Man ist genöthigt beim Hineinsehen seine Nase vor dem Gestank, u. seine Augen aus Mitleiden zu verschließen.*” RJ, 1787. f. 87. – 1787. szeptember 1.

⁹² RJ, 1787. f. 87. – 1787. szeptember 1.

⁹³ RJ, 1787. f. 36–37. – 1787. június 8.

Széchenyi gróf elsősorban német városokat érintő körutazása során az Anhalt-Dessau hercegségben és fővárosában eltöltött idő bizonyult a legtanulságosabbnak. A hercegség III. Lipót uralkodása alatt a felvilágosodás kis német mintaállamává nőtte ki magát. „Vater Franz”, azaz III. Lipót herceg (teljes nevén: Leopold III. Friedrich Franz von Anhalt-Dessau) előbb a hétéves háború idején a porosz seregben teljesített szolgálatot, majd hazatért, s minden idejét annak szentelte, hogy felvirágoztassa országa gazdasági, tudományos és művészeti életét. 1763-ben tanácsosával és egyben építészével, Friedrich Wilhelm Erdmannsdorffal (1736–1800) Itáliába, majd Angliába utazott, s megismerkedett az új mezőgazdasági módszerekkel, amelyeket azután sikerrel vezetett be a Hercegségben. Wörlitzben ő hozta létre a kontinens első angolkertjét, amit Széchenyi is meglátogatott, 1774-ben színházat alapított. Lelkes támogatója volt az egységes állami oktatási rendszer megteremtésének, s enyhített a cenzúrán is. Széchenyi Dessauban tett látogatása során találkozott mindazokkal az újításokkal, megvalósított reformokkal, amelyek őt magát is intenzíven foglalkoztatták. Amint azt fentebb részletesebben is bemutattuk, a gróf ellátogatott a hercegség területén fekvő mintagazdaságokba, megismerkedett a felvilágosult pedagógia csúcán álló Basedow-féle oktatási intézménnyel, végigjárta az árveházat, megcsodálta a részben tudományos céllal létrehozott kerteket, s megfordult a jól szervezett városi piacon is. A modernizációból a herceg istállója sem maradhatott ki: a talajt lyukas téglával fedték be, hogy biztosítsák a vizelet elvezetését, a szénát pedig ablaktalan helyiségben tárolták. A mecklenburgi lovakat nem patkolták, de lábszárukat telente elővigyázatosságból masszírozták. Falkavadászat idején nem tisztították meg füleiket, hogy védjék őket a rovaroktól és az esőtől.⁹⁴ Végül – amit a gróf különösen rokonszenvesnek talált: a hercegi lakok nem voltak hivalkodóak, az uralkodó hercegé éppúgy nem, mint a *Luisium*,⁹⁵ a herceg felesége, Lujza kastélya. III. Lipót tekintélyes, gondosan összeválogatott könyvtárral rendelkezett, ahol bárki számára lehetőség nyílt a helyben olvasásra.⁹⁶ A könyvtár állományában megtalálhatóak voltak a korszak alapművei: Johann Stephan Pütter (1725–1807) göttingeni professzor, a természetjog és a birodalmi jog szakértője, a Szász-gothai hercegek nevelőjének munkái; Ludwig Thimotheus Freiherr von Spittler (1752–1810) írásai, aki a göttingeni történelem tanszék nyilvános rendes tanáraként, *Württemberg története* (1783) és *Hannover története* (1786) című műveivel a német regionális történetírás egyik megalapítója volt; Christian Cay Lorenz Hirschfeld (1742–1792) munkái, aki Halle teológusa, a Holstein-Gottorp hercegek nevelője, kieli művészettörténet-tanár, a dán király tanácsosa volt, de Dessauban főként kertművészeti munkáiról (mint az öt kötetes 1779–1785-ben kiadott *Theorie der Gartenkunst*, vagy *Anmerkungen über die Landhäuser und die Gartenkunst*) vált ismertté. Ezekben kifejtette esztétikai-pszichológiai elméleteit, illetve a kertek és tájkertek tárgyi alkotóelemeiről kialakított erkölcsfilozófiáját. Az útinapló feljegyzéseinek

⁹⁴ RJ, 1787. f. 40. – 1787. június 8.

⁹⁵ „Das Schloß ist geschmackvoll, aber nicht prächtig meubliert, aus jedem Fenster sieht man entweder Auen, Brücken, oder andern Gänge in der schönsten Manifaltigkeit.” RJ, 1787. f. 38. – 1787. június 8. A bejáratnál a következő felirat olvasható: „Liebe und Freundschaft haben es gebaut / Einigkeit und Ruhe mögen es bewohnen / So werden häusliche Freunden nicht fehlen.” RJ, 1787. f. 47. – 1787. június 11.

⁹⁶ „Im Schlosse selbst ist keine Pracht, aber reiner Geschmack und eine Handbibliothek, die von guten Literaturkenntnissen des Sam[m]lers zeigt.” RJ, 1787. f. 46. – 1787. június 11.

tanúsága szerint Széchényi világosan látta, hogy a 18. század utolsó évtizedeire Anhalt-Dessau Hercegsége a felvilágosult kormányzás kis mintaállamát teremtette meg, s ezt a szintet a korszakban a katonai költségekkel terhelt nagy államok már képtelenek voltak elérni. A kisállamiságról (*Kleinstaaterei*) a felvilágosodás korában kialakított idealizált kép máig kimutatható hatással volt a történettudományra.

Széchényi Ferenc gróf a felvilágosodás szülötte, körutazása valójában tanulmányút (*Bildungsreise*) volt. Útinaplójának bejegyzései helyenként azt sejtetik, hogy egy, a II. József magyarországi politikájában csalódott ember szólal meg. A katolikus, de nem klerikális Széchényi semlegesen nyilatkozott a nem tanító rendek feloszlatásáról⁹⁷ és a feloszlatás következményeiről Csehországban és Németalföldön. Helyeselte a lelkiismereti szabadságot, úgy, ahogyan azt Szászországban megtapasztalta, bár a nem evangélikusok itt is csak álnéven vehettek ingatlant.⁹⁸ Üdvözölte az Altonában bevezetett teljes vallásszabadságot: itt még a zsidóknak, anabaptistáknak és kvékereknek is saját templomuk volt.⁹⁹ Kölnben feltűnt neki, hogy a nagykereskedők a református vallást követték, de házaikat idegen néven birtokolták, s át kellett kelniük a Rajnán, hogy Mülheimben istentiszteleten vehessenek részt.¹⁰⁰ A felvilágosult katolikus Széchényi némi iróniával nyilatkozott arról a relatív szabadságról, amit a liège-i bencés apácák élveztek. Cellájukon kívül közeleli lakóhellyel rendelkeztek, ahol fogadhatták és beszélgethettek mindkét nembeli barátaikkal. A dúsgazdag angol és ír családok által fizetett hozzájárulásnak köszönhetően ezek gazdag kolostorok voltak, a tőkét pedig Angliában helyezték el.¹⁰¹ A gróf némi irigységgel jegyeztette fel naplójába azt a Szászországban érvényes törvényt, ami arra kötelezte a tartományi gyűlést (*Landtag*), hogy minden hatodik évben összeüljön.¹⁰² Hamburg kikötőjében látta meg először a fiatal Egyesült Államok lobogóját és nem mulasztotta el, hogy részletes leírást adjon róla.¹⁰³

Miután utazóink osztrák Németalföldre érkeztek, lázadás tört ki II. József ellen, s a napló erre vonatkozó részlete arról árulkodik, hogy a gróf az itt élők szabadságküzdelmeiben valami olyasmit látott, ami példaként szolgálhatna saját hazája számára is. Leuvenben konstataálta az első zavargásokat. A királyi kollégium építése megakadt, amióta az államok beszüntették az élelmiszerszállítmányokat, a császár által küldött igazgatóknak és tanároknak pedig távozniuk kellett. Minden nap 11 órakor – a grófra gótikus pompájával nagy hatást gyakorló – városháza terén gyülekeztek az egyenruhás hazafiak. Piros hajtokás sötétbarna ruhát és piros, fekete, sárga színű kokárdát viseltek. Még a fiatal fiúk is kokárdát tűztek mellükre, szemükben a megszerzett szabadság büszkesége fénylett.¹⁰⁴ A veszély azonban még nem múlt el: Brüsszel falai előtt utazóink a gyülekező császári hadsereggel szem-

⁹⁷ RJ, 1787. f. 12. – 1787. május 29.

⁹⁸ RJ, 1787. f. 26.; 28.

⁹⁹ RJ, 1787. f. 63. – 1787. június 26.

¹⁰⁰ RJ, 1787. f. 79-80. – 1787. július 12.

¹⁰¹ RJ, 1787. f. 83-84. – 1787. augusztus 31.

¹⁰² „Fundamental Geseze durch die alle 6 Jahre zu haltenden Landtage, alle übrigen Verordnungen kom[m]en gedrückt an die Aemten, Magistraten, Post.u. Gasthäuser.“ RJ, 1787. f. 30. (3. sz. megjegyzés).

¹⁰³ „[...] amerikanische Schiffe mit roth und weis gestreiften Flaggen; 13 Sterne auf blauen Grunde stellen die vereinigten Provinzen vor.“ RJ, 1787. f. 67. – 1787. június 30.

¹⁰⁴ „[...] gemeinschaftliche Muth und Standhaftigkeit in Vertheidigung ihrer Freiheit glänzte aus den Gesichtern dieser Patrioten.“ RJ, 1787. f. 91-92. – 1787. szeptember 3.

besültek.¹⁰⁵ Angliába érkezvén megtapasztalhatták az előző évszázadban lezajlott forradalomnak a 18. században már látványos, a kontinentális Európa számára követendő példaként szolgáló eredményeit: alkotmányos kormányzás, a választott parlament által biztosított egyéni szabadságjogok. Széchenyi azonban már a Német-római Császárságban is megállapíthatta, hogy a felvilágosult abszolútizmus nem feltétlenül veszi fel egy zsarnoki rendszer gyűlölt színeit, mint ahogyan azt II. József államaiban bevezette. Jótékony fejedelmek irányításával léteznek a viszonylagos gazdasági jólétnek szigetecskéi, ahol minden feltétel adott az irodalom és a művészetek fellendüléséhez, A gróf számára az 1787. évi európai körutazása az élmény- és tapasztalatszerzésen, kapcsolati hálójának bővítésén kívül egyúttal a mélyeséges szembesülés időszaka is volt. Rá kellett jönnie, hogy Magyarországnak még sok tanulnivalója van, s még nem jött el az ideje, hogy Flandriához hasonlóan hazájában is arany fülönfüggős, ezüst hajtús, aranykapcsos filigránnyakláncos parasztasszonyokkal találkozzon.¹⁰⁶

Fordította: Krakker Ágnes

Felhasznált irodalom

- MOL Magyar Országos Levéltár
 RJ *Reise Journal*, 1787. f. x-x.
 Reise Journal vom 23. Mai. 1787 bis d. 16. Jul. desselben Jahrs, enthaltend die Reise von Wien über Prag, Dresden, Lepizig, Dessau, Berlin, Braunschweig, Hamburg, Hannover, Cassel, Wetzlar, Coblenz, Cölln, Aachen, Spa. MOL P 623 [Széchenyi család levéltára] I. 12. 9. cs. f. 2-108.
- H. BALÁZS**
 1997 H. BALÁZS Éva: *Hungary and the Habsburgs 1765-1800. An Experiment in Enlightened Absolutism*. Budapest, CEU, 1997. 304-307.
 2002 H. BALÁZS Éva: Széchenyi Ferenc. In: *Nagy képes millenniumi arcképcsarnok. 100 portré a magyar történelemből*. Szerk.: RÁCZ Árpád. Budapest, Rubicon-Ház, 2002. 158-162.
- BÁRTFAI SZABÓ**
 1923 BÁRTFAI SZABÓ László: *A Sárvoár-felsővidéki gróf Széchenyi család története*. 1-3. kötet. Budapest, 1923.
- BOSL**
 1974 *Handbuch der Geschichte der Böhmischen Ländern. Bd. II.: Die Böhmischen Ländern von der Hochblüte der Ständeherrschaft bis zum Erwachen eines modernen Nationalbewusstseins*. Hrsg.: BOSL, Karl. Stuttgart, Anton Hiersemann, 1974.
- CSÁKY**
 1981 CSÁKY, Moritz: *Von der Aufklärung zum Liberalismus. Studien zum Frühliberalismus in Ungarn*. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1981.

¹⁰⁵ RJ, 1787. f. 92. - 1787. szeptember 3.

¹⁰⁶ RJ, 1787. f. 100. - 1787. szeptember 8.

DITTSCHHEID

- 1995 DITTSCHHEID, Hans-Christoph: Le musée Fridericianum à Kassel (1769–1779): un incunable de la construction du musée au siècle des Lumières. In: *Les musées en Europe à la veille de l'ouverture du Louvre. Actes du colloque organisé par le Service culturel du musée du Louvre à l'occasion de la commémoration du bicentenaire de l'ouverture du Louvre les 3, 4 et 5 juin 1993*. Paris, Klincksieck/Musée du Louvre, 1995. 157–211.

FRAKNÓI

- 1902 FRAKNÓI Vilmos: *Gróf Széchényi Ferencz 1754–1820*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1902. (*Magyar Történelmi Életrajzok*)

HAUBELT

- 1991 HAUBELT, Josef: Born und Böhmen. In: *Die Aufklärung in Österreich. Ignaz von Born und seine Zeit*. Hrsg.: REINALTER, Helmut. Frankfurt am Main, Peter Lang, 1991. 99–116. (*Schriftenreihe der Internationalen Forschungsstelle „Demokratische Bewegungen in Mitteleuropa 1770–1850“*, 4.)

MARCZALI

- 1931 MARCZALI Henrik: Gróf Széchényi Ferenc utazása Angliában (1787). *Budapesti Szemle*, 59. (1931) 26–50.; 224–248.

MUTSCHLECHNER

- 1991 MUTSCHLECHNER, Georg: Ignaz von Born als Geologe, Mineraloge und Montanist. In: *Die Aufklärung in Österreich. Ignaz von Born und seine Zeit*. Hrsg.: REINALTER, Helmut. Frankfurt am Main, Peter Lang, 1991. 117–131. (*Schriftenreihe der Internationalen Forschungsstelle „Demokratische Bewegungen in Mitteleuropa 1770–1850“*, 4.)

SZÉCHÉNYI

- 2003 SZÉCHÉNYI Ferenc: Széchényi Ferenc és Csehország. Levelestár. Vál. és bev.: PRAŽÁK, Richard. S.a.r. és jegyz.: DEÁK Eszter – ERDÉLYI Lujza. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár-Gondolat, 2003.

TESSEDIK

- 1784 TESSEDIK Samuel: *Der Landmann in Ungarn, was er ist und was er sein könnte; nebst einem Plane von einem regulierte Dorfe*. Pest, 1784.
- 1786 TESSEDIK Samuel: *A paraszt ember Magyarországbán, Mitsoda és mi lehetne; egy jó renbeszedett falunak rajzolatjával egyetemben*. Ford.: Kónyi János. Pécs, Engel János, 1786.

Függelék

Széchenyi Ferenc Német-római Császárságban és Németalföldön tett utazásának időpontjai és helyszínei (1787)

- május 23.: indulás Bécsből
 május 23–26.: utazás Bécsből Prágába Hollabrunnon és Stockeraun keresztül
 május 26–27.: látogatás Prágában
 május 28.: távozás Prágából a szász határ irányába
 május 29.: Dux, Teplice gyógyfürdője. Éjszaka Peterwaldében, az utolsó cseh faluban
 május 30.: utazás Peterwaldéből Drezdába
 május 31. – június 4.: időzés Drezdában, kirándulásokkal június elsején Pillnitzbe és június 4-én Meißenbe
 június 4.: távozás Drezdából, éjszaka Wurzenben
 június 5.: délben érkezés Lipcsébe, szállás a Bajor Udvarhoz címzett hotelben (*Hotel zum Bayerischen Hof*)
 június 6.: délben érkezés Halléba
 június 7.: távozás Halléből, ebéd Radegastban. Érkezés Dessauban, az Arany Gyűrűhöz címzett hotelbe (*Hotel zum Goldenen Ring*)
 június 8–10.: tartózkodás Dessauban, két kirándulás Gröbzigbe (június 9. és 10. délután)
 június 11–13.: utazás Dessauból Berlinbe, wörlitzi pihenővel
 június 13.: érkezés délután két órakor Berlinbe, szállás az Orosz Koronaherceghez címzett hotelben (*Hotel zum Russischen Kronprinz*)
 június 13–19.: tartózkodás Berlinben
 június 19.: távozás Berlinből, látogatás Potsdamban
 június 19–21.: utazás éjjel-nappal: Potsdamból Brandenburgon, Magdeburgon és Helmstedten keresztül Braunschweigig. Érkezés 21-én este Braunschweigbe, szállás az Angliához címzett hotelben (*Hotel zum England*)
 június 22–23.: tartózkodás Braunschweigben
 június 24–25.: utazás Braunschweighből Lüneburgba
 június 25–26. dél: utazás Lüneburgból Hamburgba
 június 26. – július 3.: tartózkodás Hamburgban, július 2-án kirándulás a holsteini Cadenbe
 július 3–5.: utazás Hamburg és Göttingen között, Cellén és Hannoveren keresztül
 július 6.: reggel Göttingenben. Utazás Göttingen és Kassel között Mindenén keresztül
 július 7–8.: tartózkodás Kasselben, július 7-én kirándulás Wilhelmstahlba és másnap Weißensteinbe
 július 9.: utazás Kassel és Marburg között, éjszaka Marburgban
 július 10.: utazás Weilburg, Koblenz és Andernach között
 július 12.: utazás Andernach, Bonn (látogatás) és Köln között, éjszaka a *Hotel zum Heil* szállodában
 július 13.: délben távozás Kölnből Juliers felé, éjszaka a *Prince Eugène* szállodában
 július 14.: utazás Juliers-ből Aix-la-Chapelle-be
 július 15–16. délelőtt: tartózkodás Aix-la-Chapelle-ben
 július 16. délután: utazás Aix-la-Chapelle és Spa között
 július 16. – augusztus 31.: fürdőkéúra Spában
 augusztus 31.: utazás Spából Liège-be Theux-n és Chaufontaine-en keresztül (étkezés)

szeptember 1-2.: tartózkodás Liège-ben

szeptember 2.: utazás Liège és Leuven között Saint-Ton-on (étkezés) és Tirlémont-on (kávé és biliárdparti) keresztül

szeptember 3.: délelőtti látogatás Leuvenben. Utazás Leuvenből Brüsszelbe

szeptember 4.: Brüsszel

szeptember 5.: utazás Gent-Brugge (pihenő) és Ostende között. Érkezés délután háromkor

szeptember 6-8.: látogatás Ostendében

szeptember 8.: utazás Ostendéből Dunkerque-be, Furnes-on keresztül

szeptember 9.: utazás Dunkerque, Graveline és Calais között, szállás: *Hôtel d'Angleterre*

szeptember 10.: hajóra szállás Dover úticéllal

Michaud, Claude

The Travels of Count Ferenc Széchenyi in the German-Roman Empire and in the Austrian Netherlands in 1787

The paper is concerned with the events recorded in the journal of Count Ferenc Széchenyi in the course of his several months long tour of Western Europe in 1787. He was accompanied by his wife, Countess Júlia Festetics and his secretary, János Ribinyi, all the way through Bohemia, the north and west German territories, the Austrian Netherlands, France, England as well as to Scotland. The secretary put down the itinerary, recorded the stations, made a list of meetings and encounters, museums and institutes visited as dictated by the count himself. Széchenyi subsequently made a good use of his experiences abroad in the course his organisational activities in the fields of Hungarian culture and science.